

Masarykova univerzita

Filozofická fakulta

Seminář dějin umění

Ivana Macháčková

(Učo: 254822)

KRISTUS NESOUČÍ KŘÍŽ

Hieronimus Bosch

(Písenná postupová zkouška)

Brno 2013

OBSAH

Úvod	2
1. Život Hieronyma Bosche	3
2. Charakteristika Boschovy tvorby	5
3. Kristus nesoucí kříž	7
3.1. Základní charakteristika	7
3.2. Popis a interpretace obrazu	8
4. Srovnání s příbuznými díly	10
Závěr	11
Seznam použité literatury	12

Úvod

Tvorba známého malíře Hieronyma Bosche byla vždy považována v jistých ohledech za zvláštní. Přesto zaujala i mnohé osobnosti z vyšších kruhů a zapsala se nezapomenutelně do dějin umění. Boschova díla jako by sama nabývala své vlastní existence. Mezi jeho obrazy patří také *Kristus nesoucí kříž*. A právě tuto malbu jsem si vybrala jako téma své práce. Důvodem je, že mě Hieronymus Bosch jako tvůrce mnohých fantaskních zobrazení vždy přitahoval. Nejsou to ani tak jeho monstra či zlostné grimasy, ale spíše mě odjakživa fascinovalo, co vše dokáže na jedné úzce ohraničené ploše zobrazit. Nemám na mysli jeho miniatury, nýbrž množství symbolů a zjevných i naopak skrytých významů.

Malba *Kristus nesoucí kříž* není právě z Hieronymových nejznámějších prací. Tedy alespoň ta, kterou mám na mysli. Jelikož tento námět zpracoval Bosch ve třech malovaných variantách. Budu zde popisovat nejstarší verzi nebo alespoň tu, o které se historici domnívají, že vznikla nejdříve. Mé pozornosti však neunikne ani srovnání jednotlivých zpracování.

O Hieronymovi byla napsána spousta publikací. Najít však něco právě o tomto obraze nebylo snadné. Přesto se pokusím popsat toto dílo, co nejlépe.

Domnívám se, že k pochopení tvorby Hieronyma Bosche, bude nejlepší, pokud začneme jeho životem, neboť právě prožitky a vnější okolnosti byly tím, co snad nejvíce ovlivnilo jeho dílo.

1. ŽIVOT HIERONYMA BOSCHE

Hieronymus Bosch byl jedním z významných nizozemských malířů. Dlouhou dobu byl pro historiky umění velkou neznámou. Teprve když se přišlo na jeho pravé jméno, Jeroen van Aken, bylo možné o jeho životě zjistit více informací. Přesto toho o něm mnoho nevíme, jelikož po sobě nezanechal žádné deníky, dopisy či podobné dokumenty. První jeho monografie vznikla až v roce 1937 a byla napsána Charlesem de Tolnayem.

Hieronymus se narodil kolem roku 1450 v 's-Hertogenboschi v severním Brabantsku poblíž hranic dnešní Belgie. V tomto městě a v jeho okolí se nacházelo velké množství klášterů. To vyvolávalo mezi měšťanstvem a řády neshody nebo dokonce nepřátelství. Pravděpodobně měly i tyto spory určitý vliv na Boschovu tvorbu.

Jeho původní příjmení van Aken naznačuje možnost, že jeho rodina pocházela z Aachen Boschův dědeček Jan van Aken se živil jako malíř. Měl pět synů, z nichž zřejmě většina byli malíři. Mezi nimi byl i Antonius van Aken, otec Hieronyma Bosche. Svě jméno si Hieronymus nejspíše změnil kvůli svému bratrovi (také malíři), aby se tak odlišili. Začal se tedy podepisovat jako Jheronymus Bosch.

Hieronymus začínal jako iluminátor, proto pravděpodobně můžeme v jeho tvorbě pozorovat využití miniatur. Jeho první známé dílo vzniklo přibližně v roce 1475. Byla to *Deska se sedmi smrtelnými hříchy a čtyřmi posledními věcmi člověka*. Mělo se jednat o desku na stůl, ale nakonec byla zavěšena v královské komnatě.

Hieronymův rok narození můžeme pouze odhadovat a to podle malířova vzhledu na rytině vydané v roce 1572, která snad vznikla krátce před Boschovou smrtí. Teprve roku 1474 je možné objevit o Boschovi první zmínku. Jeho život byl spjat s bratrstvem Matky boží, v jehož registrech se Boschovo jméno objevuje poprvé v roce 1486-87. Bratrstvo bylo založeno před rokem 1318 v 's-Hertogenboschi. Jednalo se o bohaté sdružení zasvěcené Panny Marii. Hieronymus dostával stejně jako jeho otec i dědeček zakázky, které pro ně vypracovával. Díky aktům bratrstva Matky boží bylo zaznamenáno datum Boschova úmrtí v roce 1516.

Často bývá tento malíř spojován s různými heretickými hnutími středověku. Zejména

se o tom zmiňuje Wilhelm Fraenger¹. Podle něj patřil Bosch k Bratrům volného ducha, kteří byli označováni také jako adamité a několik století se vyskytovali v celé Evropě. Bývají spojováni se sexuálními praktikami. Podle Fraengra byl Boschův triptych *Zahrada pozemských rozkoší* namalován právě pro adamity a scéna ve středu desky představuje praktiky tohoto spolku. Jeho teze je v mnoha ohledech pochybná. Doposud nebyly nalezeny žádné důkazy, které by toto vše potvrdily. I přesto se tento názor dočkal značného ohlasu.

Nikdy se ani nepotvrdilo, že by Bosch maloval pod vlivem halucinogenů nebo se zabýval některou z esoterických věd. Nebránilo mu to však ve využití jejich symbolů. Významy jeho tvorby je však třeba hledat především v církevním učení, v jazyce a lidových zvycích jeho doby.

Hieronimus Bosch byl podle historických zdrojů váženým měšťanem ve svém rodném městě. Díky své ženě, která pocházela z majetné rodiny, získal slušné jmění. Také jako malíř se proslavil, neboť jeho objednateli byla řada významných osobností jeho doby.

1 Německý badatel a autor knihy: *Hieronimus Bosch*, Dresden 1990.

2. CHARAKTERISTIKA BOSCHOVY TVORBY

V Evropě i v USA lze objevit spousty děl přisuzovaných Hieronymovi Boschovi. Často se jedná o kopie či napodobeniny. Pouze kolem 20 až 30 maleb a několika kreseb můžeme téměř s jistotou přiřadit Boschově práci. S určením doby vzniku je to však mnohem problematictější, jelikož svá díla nedatoval ani nesignoval. Jedna z nejlepších sbírek malířových děl se nachází v Museo del Prado v Madridu.

K tvorbě svých obrazů používal techniku alla prima. Jedná se o metodu olejomalby, během které dokončení celého obrazu probíhá v jediném záběru a nedochází k žádným pozdějším retuším. Nevytváří se podmalby ani se postupně nepřekrývají barevné vrstvy.²

Hieronimus měl skvělý smysl pro plynulou kompozici. Seskupoval tvary a vyvažoval barvy. Využíval především teplých odstínů. Několika tahy štětcem dokázal neobyčejně sugestivně zobrazit pohyb.

Jednotlivé věci a objekty se u Bosche navzájem narušují. Lidské či zvířecí části jsou umístěny kdekoli na ploše obrazu. Fascinující detaily se navzájem propojují a vznikají tak fantaskní, na první pohled nesmyslná a zmatená zobrazení. Probíhá zde jakýsi koloběh. Věci vznikají a zanikají zároveň. Vše je doplněno šerosvitem a vystupujícími sytými barvami.

Svémi výtvořky dal Bosch konkrétní a hmatatelnou podobu obavám, které ve středověku pronásledovaly mysl lidí. Obludy či monstra představují různé lidské neřesti, pošetilosti, úchyly a všelijaké zvrácenosti. Vytváří děsuplné zobrazování mocností zla. Snažil se tak ztvárnit náboženské myšlenky a narážky na postavy ze svého okolí.

Snad jediný způsob jak rozdělit jeho tvorbu, je zaměřit se na zobrazovanou tematiku. Jeho raná díla byla převážně tradiční a představovala biblické výjevy. Pozorněji se věnoval detailům, tvářím a gestům. Postupně se od tradičnosti odvracel a stále více si vytvářel svůj specifický styl. V pokročilém Boschově věku už jsou jeho obrazy

² viz LDŘICH J. BLAŽÍČEK - JIŘÍ KROPÁČEK, *Slovník pojmů z dějin umění: Názvosloví a tvarosloví architektury, sochařství, malby a užitého umění*, Praha 1991, s. 13.

mnohem hrůznější a tajemnější.

Ve vlastní tvorbě Hieronymus Bosch s pomocí své bohaté fantazie reagoval na zkaženosti světa, úzkosti, obavy a zoufalství či tragédie lidstva. Vše znázorňoval svými symbolickými obrazy bláznovství, lidských neřestí a pošetilostí. Ona monstra na jeho malbách a kresbách zosobňují hněv, zlost, marnost lidského bytí, pohnutky. Kombinoval části a vytvářel tak nové celky. Vznikala neexistující zvířata či přímo monstra. Je zde však patrné, že se ve zvířatech velmi dobře vyznal. Maloval i ty druhy, se kterými pro něj nebylo lehké se setkat. V hojné míře můžeme na jeho obrazech nalézt i nahé lidské postavy.

Mezi pozdějšími umělci lze Boschův vliv spatřit například u Pietera Brueghela st. či Francisca Goy. Ještě později na Hieronyma navázali expresionisté a surrealisté svými snovými výjevy. Proto bývá často považován za jejich předchůdce.

3. KRISTUS NESOUCÍ KŘÍŽ

3.1. Základní charakteristika

Obraz *Kristus nesoucí kříž* je též nazývaný jako *Cesta na Kalvárii* či *Nesení kříže*. Většinou se udává, že je toto dílo podle určitých znaků jedním z raných děl Hieronyma Bosche. Těmi znaky je například použití prostého členění a tradičního kompozičního schématu. Předpokládaná doba vzniku je mezi roky 1470-1485.

Podle katalogu v knize od Dina Buzzatiho však tento deskový obraz vznikl až v letech 1490-1500.³ Usuzují tak podle teplé palety a archaického způsobu dělení kompozice do dvou horizontálních souběžných vrstev. Bohužel je těžké zjistit jaká je pravda, když nebylo dílo datováno ani signováno a nebyly nalezeny žádné písemné doklady o jeho přesném vzniku.

Boschovou obvyklou technikou malby je olejomalba na dřevěné desce. Také obraz, *Kristus nesoucí kříž*, tímto způsobem vznikl. Rozměry obrazu nejsou příliš velké. Na výšku malba měří 57,2 cm a její šířka je 32 cm.

Dílo *Kristus nesoucí kříž* již není zachováno ve své původní podobě. Jeho horní část byla odřezána asi o dvacet centimetrů a ze spodní části byly odstraněny dva až tři centimetry desky. Původně byl obraz vytvořen jako levé křídlo malého oltáře. Soudíme tak podle schématu na zadní straně obrazu *Sv. Jana na Patmu* v Berlíně. Uprostřed se měla nejspíš nacházet Golgota a napravo mohlo být Kladení do hrobu, Snímání z kříže nebo Oplakávání.

Jedná se o autentický obraz. Zobrazení je umístěno ve dvou rovinách, které jsou navzájem spojovány stromem na pravé straně obrazu, jenž má osekane větve a zároveň přitahuje pozornost na ropuchu, umístěnou na štítu jednoho z vojáků.

Kristus nesoucí kříž byl zakoupen roku 1923 u Goudstikkaera v Amsterdamu. Poté probíhalo postupné čištění a byly tak z desky odstraněny přemalby kryjící krajinu nahoře a vrcholek kříže u kmene stromu. V současnosti je obraz umístěn v Kunsthistorisches Museum ve Vídni.

³ viz. DINO BUZZATI, *Bosch*, Praha 1992, s. 93.

3.2. Popis a interpretace obrazu

Jak už název obrazu napovídá, jedná se o zobrazení Krista, jenž nese na zádech kříž a je obklopen davem rozrušených lidí a pošklebujících se vojáků s grimasami ve tvářích. Jak bylo již zmíněno, jeden z vojáků má štít s tlustou ropuchou, vystrkující své břicho, která je tradičním symbolem zla. Pro zvětšení utrpení má Kristus vepředu i vzadu kolem pasu zavěšeny dřevěné špalíky se zatlučenými hřeby. Při každém jeho kroku mu tak rozdírají nohy a kotníky. Tento mučící nástroj můžeme v holandském umění nalézt až do 16. století.

Vysoký horizont a málo prostoru ve středu obrazu vyvolává poněkud staromódní dojem. V přední části malby probíhá scéna, kde vojáci mučí bezbožného lotra, který kajícíně klečí před knězem, jenž zřejmě neposlouchá jeho zpověď, náznakem toho je zavřená kniha pod jeho rukou a znužený výraz ve tváři. Hieronymus zde jako by upozorňuje na myšlenku, jestli je zpověď vůbec nutná, jestliže umíráš s Kristem. Stačí vzít svůj kříž, přidat se ke Kristovi a následovat jeho vítěznou cestu.

Umístění lotrů není v popředí obrazu. Teprve za nimi se odehrává hlavní scéna, tvořená zvláštní skupinou Krista a jeho okolí, kde se nachází také Šimon Kyrenejský, který poprvé není ztvárněn, jak pomáhá Kristovi nést kříž. Šimon se ho pouze zlehka dotýká. Všechna tíha a utrpení spadá na prohýbající se postavu Krista. Co se týče kříže, ten neční jako obvykle dopředu, ale má příčné rameno za Kristovou hlavou.

Někteří kritici se domnívají, že tvář zobrazená vlevo dole za vojákem v brnění, patří samotnému Hieronymovi Boschovi, který upírá zrak jako svědek lidské krutosti.

Díky zobrazení tváří z profilu může Bosch lépe využít výrazových možností. I když Hieronymus ve své rané tvorbě využíval tradiční ikonografie, i zde můžeme najít specifické prvky, které se poté projeví v jeho pozdějších dílech. Například zobrazení dvou lotrů nebylo zrovna obvyklé. Zlé grimasy lidí byly pro Bosche typické.

Zajímavostí je ovšem malba na zadní straně popisovaného obrazu. Jedná se o medailon s průměrem asi 28 cm v černém kruhu na rudém pozadí. Bývá nazýván jako *Ježíšek hrající si s větrníkem a chodící opěrkou* nebo jednodušeji *Hrající si dítě*.

Na malbě je zobrazeno nahé dítě, které se levou rukou přidržuje chodící opěrky a v

pravé ruce tiskne větrník. Nahé dítě s větrníkem bývá obvykle symbolem nevědomosti. Je však možné, že se jedná o Ježíška. Větrník odkazuje na samotný kříž a dítě svými prvními krůčky kontrastuje s pomalu se vláčícím Kristem na pření straně. Bosch tím možná znázorňuje začátek a konec Kristovy obtížné cesty. Další možností je, že se jedná o alegorii lidské pošetilosti.

Hieronimus Bosch vytvořil nový typ obrazu, určený především pro meditační potřeby. Byl určen zřejmě pro pobožné lidi mimo kostel, aby se soustředili, duševně obohacovali, rozjímali a ponořili se sami do sebe. Přední strana obrazu připraví divákovu koncentraci. Po otočení potom může pozorovatel odhalit tajemství jedné proměny. Na tento typ obrazů proto nemůžeme pohlížet jako na dvě samostatné malby, ale jako na navzájem se propojující a související celek.

4. SROVNÁNÍ S PŘÍBUZNÝMI DÍLY

Obraz *Kristus nesoucí kříž* z Kunsthistorisches Museum ve Vídni není jediný s touto tematikou, který Hieronymus Bosch namaloval. Později byla zpracována ještě další dvě podání.

Jedním z nich je *Kristus nesoucí kříž* z madridského Palacio Real. Na rozdíl od předchozí verze je zde Kristus zcela evidentně dominantou celého obrazu. Šimon Kyrenejský se z přinucení pokouší nadzvednout kříž z jeho zad. Nalevo jsou umístěni katovi pomocníci s ošklivými grimasami ve tvářích. V dálce je vidět Panna Marie, která právě v duševní bolesti klesá do náruče Jana Evangelisty.

Toto pozdější pojetí je poněkud stručnější a jednoznačnější než ranější varianta. Další odlišností je Kristův pohled. Jeho tvář je obrácena k divákovi a naprosto za sebou zanechává to, co se odehrává kolem něj. Svým podáním je tento obraz nadčasový.

Poslední ztvárnění *Krista nesoucího kříž* se nachází v Gentu v Musée des Beaux-Arts. Jedná se snad dokonce o úplně poslední malbu Hieronyma Bosche. Od předchozích dvou podání je toto poněkud odlišné. Emoce jsou zde mnohem silnější a výraznější. Obraz je v podstatě zaplněn pouze zkřivenými tvářemi. Malíř se tak snaží diváka vtáhnout do scény. Jen Kristus a sv. Veronika, jenž ho doprovází, mají zavřené oči a jako by zasněné výrazy. Sv. Veronika se v Bibli vůbec nevyskytuje. Bývá však o ní známo, že svým šátkem setřela zmoženému Kristovi pot z čela a zůstal jí otisk jeho tváře.

Napravo jsou oba lotrové. Jeden cení zuby na své mučitele a druhý se naopak hroutí v mdlobách. Kristus se jako by vzdálil od všeho dění a předává tak již dříve zmiňované poselství pro své následovníky.

Sice mají všechny tři obrazy společné téma, přesto je každý z nich zcela jiný. Můžeme zde pozorovat samotný vývoj Boschovy tvorby a jeho postupnou cestu ke stále děsivějším výrazům a úšklebkům.

ZÁVĚR

I když malba *Kristus nesoucí kříž* obsahuje některé Boschovy typické prvky, je třeba říci, že patří mezi jeho umírněnější a tradičnější díla. Tento obraz není zase tak děsivý a typický, jako malířovy nejznámější malby, které byly mnohem obsáhlejší a zarážející ve svých významech. Přesto je v obraze skryto něco, co naznačuje cosi znepokojivého a přitom tak známého.

Hieronimus Bosch byl obklopen mnoha zvláštními okolnostmi. Přes mnohá podezřívání však zůstal ortodoxním křesťanem. Domnívám se, že vynalezl skvělý způsob jak lidem ukázat pravdu. Jeho obrazy jsou podle mého názoru čitelnější a smysluplnější než některá tradiční díla jiných malířů, čímž ovšem nechci pochybovat o jejich uměleckých kvalitách. Kouzlo je však v tom, že Bosch zobrazoval to, co viděl a s čím se každý den setkával. Proto si v jeho obrazech můžeme najít něco, co nám některé věci připomene či ukáže nové možnosti.

Obraz *Kristus nesoucí kříž* může být dobrou inspirací i pro dnešního člověka. Nemusíte být věřící, aby jste zde objevili věci, které i vám mohou přinést nové poznatky či dojmy k zamyšlení. Je jen na divákovi jak se k samotnému dílu postaví.

SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY

ALBERT CHÂTELET - BERNARD PHILIPP GROSLIER, *Světové dějiny umění: malířství, sochařství, architektura, užité umění*, Praha 2004, s. 343-344.

DINO BUZZATI, *Bosch*, Praha 1992.

HANA VOLAVKOVÁ, *Hieronymus Bosch*, Praha 1974.

HEIKE SCHLIE, *Bilder des Corpus Christi: sakramentaler Realismus von Jan van Eyck bis Hieronymus Bosch*, Berlin 2002.

JORDI VIGUÉ, *Mistři světového malířství*, Čestlice 2004, s. 69-74.

MAX J. FRIEDLÄNDER, *Die aldniederländische Malerei. Geertgen van Haarlem und Hieronymus Bosch*, Berlin 1927.

ROSEMARIE SCHUDER, *Hieronymus Bosch*, Berlin 1978.

VIRGINIA REMBERT, *Hieronymus Bosch*, Praha 2007.

WALTER BOSING, *Hieronymus Bosch: kolem 1450-1516: mezi nebem a peklem*, Köln 2005.

WILHELM FRAENGER, *Hieronymus Bosch*, Dresden 1990.